

ЕТИЧНИЙ АСПЕКТ АНТРОПОЛОГІЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ К.Е. ЦІОЛКОВСЬКОГО

Філософія російського космізму* відкриває для сучасних науковців широкий простір для досліджень актуальних питань в усіх сферах суспільної думки. До цього спонукає розвиток ноосферної теорії, суперечності науково-технічного поступу, потреба у визначенні моральнісних критеріїв наукової творчості, екологічна проблематика, об'єктивні труднощі процесу глобалізації тощо.

Однією з найбільш яскравих і в той же час суперечливих і драматичних постатей в російському космізмі став Костянтин Едуардович Ціолковський (1857-1935). Талановитий самоук, «батько» радянського ракетобудування, вчений, філософ, автор науково-фантастичних творів, дивак і «невиправний мрійник» – Ціолковський суттєво вплинув як на технічну, так і на гуманітарну думку ХХ ст. Різноманітним аспектам творчої спадщини вченого було присвячено чимало наукових досліджень, зокрема таких відомих авторів, як: І. Бестужев-Лада, М. Гаврюшин, А. Гачева, Л. Лесков, В. Казютинський, О. Карчевцев, В. Мапельман, С. Семенова, А. Урсул і Т. Урсул, О. Чижевський та багатьох інших.

Проте, особливого значення в працях К. Ціолковського набуває етико-філософський аспект перспектив розвитку людства, зокрема антропологічної концепції. Одне з наріжних питань космізму про можливість подолання просторово-часових обмежень існування мислячої матерії, тобто безсмертя, безпосередньо пов'язане з проблемою оптимальних форм її життєдіяльності. Принципово нову якість матерії космісти пов'язували із досягненням стану негентропії (як його визначав О. Манєєв), або ектропії (за П. Флоренським), здатною протидіяти другому закону термодинаміки. Саме з цим феноменом пов'язувалася можливість нового вигляду людини, її безсмертя.

На закономірність появи біологічно оновленої людини вказував іще фундатор космізму М. Федоров: «Цей організм є єдністю знань і дій; харчування цього організму є свідомо творчий процес перетворення людиною елементарних, космічних речовин у мінеральні, потім рослинні і, нарешті, живі тканини... Органами його стануть також ті засоби аеро- та ефіронавтичні, із допомогою яких він буде пересуватися і добувати собі у просторі всесвіту матеріали для побудови свого організму» [3, С. 405].

* Російський космізм – конкретно-історичне проявлення космічної парадигми свідомості. Філософський напрям, що сформувався на початку ХХ ст., об'єднавши білоруських, російських, українських мислителів, вчених в різноманітних галузях знань (М. Федоров, М. Умов, К. Ціолковський, В. Вернадський, О. Горський, М. Сетницький, П. Флоренський, М. Холодний, О. Чижевський, В. Купрієвич, О. Манєєв та ін.).

Переконаним апологетом біологічної еволюції матерії був К. Ціолковський. Вчений вважав, що основа живої матерії не обов'язково має бути білковою, і припускав можливість існування життя на неуглецевій основі. «Окрім світів, на зразок людських, можливі світи з речовин інших щільностей та інших розмірів» [10, С. 317]. Отже, світи, які утворюються з більш розрядженої матерії будуть заселені істотами, що принципово різняться від нас [9, С. 370-372].

Майбутнє людства він пов'язував із принципово новою якістю матерії – «променистою» чи «променевою» енергією. «Людство як єдиний об'єкт еволюції також зазнає змін і нарешті через мільярди років перетвориться в єдиний вид променевої енергії» [11, С. 96]. «Перейшовши у променисту форму вищого рівня, людство стає безсмертним у часі і безмежним у просторі» [11, С. 99]. У біологічному розумінні, це буде принципово новий організм – щось на зразок рослинних форм, що містять хлорофіл, здатний розщеплювати вуглекислий газ у крові та шлаки в органах тіла, а відтак утворювати кисень і поживні речовини. Такі створіння, за думкою вченого, можуть існувати у Всесвіті, він описує їх у своїх філософських і науково-фантастичних творах: «Живі істоти у космосі», «Зміна відносного тяжіння на Землі», «Тяга зникла».

Зрозуміло, що процес удосконалення матерії має відбуватися поступово і суттєво розтягується у часі. Ціолковський умовно поділяв еволюцію людства на чотири ери. Перша ера – ера народження, у яку людство повинно було вступити через декілька десятків років і яка триватиме мільярди років. Друга – становлення, коли людство розселиється в усьому космосі упродовж сотень мільярдів років. Третя – ера розквіту людства, також охоплюватиме, мабуть, сотні мільярдів років. Четверта – ера термінальна, розтягнеться на десятки мільярдів років. У цей час людство з корпускулярної речовини перейде у променевий стан. Що таке променева ера космосу, наголошував вчений, ми не знаємо і передбачати її неможливо [13, С. 98].

Отже, на шляху до вічності людству судилося пройти низку поступових еволюційних перетворень. Насамперед ці перетворення пов'язуватимуться зі зміною звичного для людини середовища існування. Зокрема К. Ціолковський у своїх працях досить широко висвітлював питання фізіологічної та біологічної екології, екології народонаселення, взаємодії між особливостями населення і навколишнім середовищем у різних регіонах Землі, адаптації людини в екстремальних умовах. Поступово, вважав він, людина зможе експлуатувати практично всю площу земної кулі, включаючи океанічний простір.

Проте освоєння Землі врешті-решт не зможе вирішити всіх соціально-

демографічних та екологічних проблем. Рано чи пізно наступним кроком буде вихід у космічний простір і розселення в ньому. Саме тоді, коли людина буде жити в ефірі, зникнуть останні перепони для збільшення об'єму людського мозку. Йдеться скоріше за все про вдосконалення, оскільки, як зауважує вчений, одночасно об'єм мозку може і збільшуватися, і зменшуватися. Саме в цьому акті Ціолковський убачав один з головних чинників подальшої біологічної еволюції людини, про що він зокрема писав у роботах «Живі істоти в космосі», «Монізм Всесвіту», «Ум і пристрасті» тощо. А поки людина залишається на Землі, об'єм мозку може збільшитися лише в 2-3 рази, зазначає вчений і додає: «Буде некрасиво, але до всього можна звикнути, – пише він. – Краса – річ умовна і суб'єктивна» [5, С. 266].

Ціолковський також був переконаний, що розвиток центральної нервової системи, розумових можливостей людини поступово витісняє грубі, тобто тваринні пристрасті, емоції та інстинкти. Нижчі тварини, зазначав він у роботі «Розум і пристрасті», мають дуже слабкий розум або не мають його зовсім. Їм необхідні «пристрасті», якщо їх так можна назвати. Скоріше за все це грубий автоматизм. І зараз багато людей не могли б обійтися без пристрастей, тому що розум і воля їх слабкі.

Проте вчений ототожнював моральнісну недосконалість людини з її емоційно-психологічною природою. І якщо пристрасті недосконалих істот часто стають чинником негативних вчинків, то розум, вищий за людський, дасть змогу уникнути цього. Ідеал людини майбутнього асоціювався в нього із «досконалою» істотою без пристрастей, але з високим розумовим рівнем, «яка б мала певну користь від такого буття: рівний настрій, відсутність життєвого тягаря, більш продуктивна праця». «Така надлюдина матиме тільки два періоди почуттів: молодості, зростання, і старості, поступового згасання. Перший період супроводжуватиметься тихою радістю, тобто бадьорістю, працездатністю. А другий – тихим смутком, тобто послабленням працездатності» [11, С. 97]. Водночас, тривалість життя подовжиться настільки, що це згасання і негативні відчуття будуть майже непомітними.

Таким чином, головною рушійною силою еволюції людства мають стати творчий потенціал її розумових можливостей і воля. Саме розум людини, за словами Ціолковського, цей «найсильніший фактор Всесвіту», допоможе людству подолати свого найпершого ворога – смерть.

Зазначимо, що феномен цефалізації у подальшій еволюції мислячої матерії відзначали багато вчених-природознавців, зокрема космісти, серед яких був К. Ціолковський.

Проте тотальне захоплення космістів розробленням концепції оновленої людини набувало полемічного забарвлення, коли автори, захопившись

науковою стороною, ігнорували її етичний аспект. Найбільш вразливим пунктом антропологічної концепції є положення щодо генетичної селекції як одного з головних способів покращення і подовження терміну життя.

Питання про штучний добір виникає в космізмі не раптово, воно обумовлене палким, дещо наївно-утопічним прагненням якнайшвидше «ощасливити» людство, позбавити його принаймні фізичних мук і страждань і водночас – етичною недалекоглядністю, що призводить до втрати моральнісних орієнтирів. Найбільш послідовним прибічником штучного добору був К. Ціолковський. Зокрема він писав: «Необхідно всім домагатися, щоб не було недосконалих людей, наприклад насильників, калік, хворих, слабких розумом, несвідомих і т.п. Про них мають виключно піклуватися, але вони не повинні мати потомства... Треба... домагатися удосконалення людей, оскільки найкращі з них далекі від ідеалу: нерозумні, недовговічні, хворобливі, зазнають страждань» [7, С. 86].

До цієї проблеми вчений буде звертатися неодноразово у багатьох своїх програмних працях: «Горе і геній», «Любов до самого себе, або дійсне себелюбство», «Монізм Всесвіту», «Наукова етика» та ін. «Витворити нещасного, значить заподіяти найбільше зло невинній душі, що приблизно прирівнюється до вбивства або ще гірше. Так нехай його не буде. Нехай суспільство, не заважаючи шлюбам, рішуче протидіє невдалому дітонародженню. Не злочинець винен у своїх злочинах, не бідолашний причина своїх прикростей, а те суспільство, що допустило у своєму середовищі жалюгідне потомство» [4, С. 29]. Тому з метою «поліпшення людської породи» автор пропонує в майбутньому дозволяти вступати в шлюбні стосунки всім бажаючим, але мати дітей (або не мати зовсім) дозволяти згідно із «суспільною оцінкою» людини.

На відміну від основної маси інших світів, зазначав він, Земля отримала життя самозародженням, а не штучним заселенням. У космосі панує заселення як процес більш раціоналістично вигідний (відомо, що Ціолковський був палким прихильником ідеї панспермії). Людина, зауважує він, розводить моркву і яблука від готових організмів. «Яке б це було безглуздя, якби вона хотіла отримати їх самозародженням (автогонія)! Це можливо, тільки довелося б чекати моркви мільйон років» [8, С. 154].

Самозародження, переконаний вчений, припускається вкрай рідко, з огляду на необхідність поновлення і поповнення досконалих істот. Роль нашої планети і подібних до неї драматична, але поважна, оскільки їм випала честь своїм «удосконаленим потоком життя поповнити втрати регресуючих порід космосу». Земному населенню випав тяжкий жереб, високий подвиг, право на який отримує надто мала кількість планет. У протилежному разі це

заперечувало б розум досконалих істот, тобто принцип вищого егоїзму. Водночас Земля отримує не тільки додаткові страждання, а й чудову нагоду розширити інваріантність еволюційних шляхів і тим самим надати творчий імпульс для свого розвитку.

Тим часом космічні світи розпадаються на дві основні групи: більша, заселена довершеними істотами, а інша – у мільярди разів менша, на зразок Землі, що складається з «істот незрілих, але які подають надію».

У світах зрілих і досконалих усе добре тільки підтримується. Тоді як усілякі нахили до зла виправляються шляхом ретельного добору: все погане або те, що має такі нахили, позбавляється потомства. Це не може спричинити жодних страждань, тому що батьківські інстинкти у довершених відсутні. «Є тільки любов до всього, що відчуває, яка впливає з дійсного себелюбства. Вона виявляється в діях, котрі усувають страждання або їх причини» [9, С. 376].

Що стосується інших, більш відсталих світів, вони перебувають під свого роду патронатом високорозвинених істот, які здійснюють свою роботу в двох напрямках. По-перше, знищують на всіх планетах, де можливе життя, його недосконалі зародки і заселяють ці місця своїм народом, «як городник знищує на своїй землі всі слабкі рослини і залишає тільки найкращі овочі».

Примітивне життя знищується по можливості без страждань. І неначе передбачаючи заперечення опонентів, Ціолковський ставить риторичне запитання: «Чи добре це, чи не жорстоко? Якби не було їх втручання, то болісне самознищення тварин тривало б мільйони років, як воно і тепер відбувається на Землі. Їх же втручання за малу кількість років, навіть днів, знищує всі страждання і ставить на їх місце розумне, могутнє і щасливе життя. Ясно, що останнє в мільйони разів краще за перше» [6, С. 78]. Саме в цьому для Ціолковського полягає головний акт моральності досконалих.

Цими діями повноваження «космічних кураторів» не обмежуються. Вони залишають незначну кількість планет із недосконалими істотами, від яких очікують необхідного поповнення досконалих. Ці світи наділяють правом на тяжкий шлях саморозвитку. Тут стає чинним «другий акт моральності» досконалих. Приховані сили постійно, явно чи потай, втручаються у справи життя, котре самозароджується, виправляючи його помилки. Якщо ці зусилля не дають бажаних результатів і нічого, крім страждань, не передбачається, тоді «весь живий світ підлягає безболісному знищенню». Так, на думку вченого, чинить натураліст, який прагне вивести ліпшу породу рослин або тварин і, зазнавши невдачі, знищує всі свої нароби, щоб почати знову. «Так і письменник знищує рукопис, яким він не задоволений» [9, С. 376].

Етичні погляди Ціолковський пов'язує із розумовою і соціальною еволюцією людини. «Коли на планеті із самозародженими істотами останні досягають принаймні малого ступеню свідомості, тоді виникає етика – боротьба з помилками, потяг до вдосконалення» [9, С. 376]. Етика людини, підкреслює автор, є складним вченням, воно розвивається в єдиному річищі моральності Всесвіту, головним принципом якого є «усунення всіляких страждань». Цю мету вказує розум. «Не буде коло мене страждань – і я тоді не зазнаю їх у цьому чи безмежному майбутньому житті» [9, С. 377].

Вчений також виділяє інші ознаки, які, на його думку, характеризують етику людини. Серед них – свобода слова, друку, зібрань, усіх дій, які не супроводжуються насиллям щодо інших осіб. Застосування насилля допускається лише щодо насильників. Їх свобода і розмноження обмежуються настільки, щоб «позбавитися зла, яке вони розповсюджують». Помсти або страти, додає автор «Наукової етики», не повинно бути зовсім. Проте реальна свобода можлива за умов, що у кожної людини повинно бути право на працю, землю, роботу – все, що дозволяє їй жити. «Від насилля вона буде захищена, від злиднів позбавлена. До чого їй тоді прикидатися і лицемірити!» – дещо наївно наголошує він. Почнеться боротьба переконань, розбрат і багато помилок. Проте «істина вкаже на найкращий суспільний устрій» [9, С. 377].

Необхідно звернути увагу, що Ціолковський змішує абсолютно різнопорядкові поняття, урівнюючи в соціально-моральнісному розумінні злодіїв, дії яких вимагають покарання, і хворих людей, які потребують уваги і милосердя. Таким чином, «розмиваються» критерії моральнісних понять «любові», «милосердя», «співчуття» тощо. Непомітно для себе, автор космічної етики потрапляє в полон царини, де панує диктатура сильних над слабкими і беззахисними, влади жорстокості і самоуправства, які аж ніяк не можуть сприяти прогресові людського суспільства.

Причому сам Ціолковський зовсім не вважав свої методи «покращення» людської природи негуманними чи аморальними. Звертаючись до платонівської «Держави», він зазначає, що наміри античного філософа вдосконалити людство шляхом штучного добору – чудові. Проте засоби, що ним пропонуються, занадто жорстокі і негуманні, отже, не можуть сприйматися людством. Зокрема Ціолковський пише: «Жорстоке знищення невинних калік і примушення до шлюбу без взаємності не може бути нами прийнято добровільно. У мене з цією ж метою – удосконалення роду – шлюби тільки трохи обмежуються і тим менше, ніж суспільне положення людей. Так що для більшості це обмеження майже нічого. Про недосконалих дуже турбуються, вони навіть вступають до шлюбу, але не дають потомства»

[12, С. 35].

Варто додати, що ідею генетичної селекції підтримували деякі інші космісти. Наприклад, О. Сухово-Кобилін дотримувався ідеї природного добору на шляху космічного сходження людства. Один з розділів його програмної філософської роботи «Філософія духу або соціологія (вчення Всемиру)» має назву «До селекції». «Цей вогонь, вічно поглинаючий нерозумних і слабких, і є божественний, тобто абсолютний закон селекції, тобто той закон, згідно з яким всевладно і фатально сильні міцнішають, розмножуються і процесують, а слабкі слабшають, знищуються і врешті-решт зникають...» [2, С. 62].

Водночас зазначимо, що Сухово-Кобилін наполягає на природно-еволюційному процесі добору, який діє об'єктивно, незалежно від волі людства. Категоричної позиції з цього питання дотримувався В. Муравйов. Перебуваючи, як і К. Ціолковський, під впливом популярної на той час молоді науки евгеніки, він також припускав можливість штучної селекції людства. «Для організацій, які зберігають або поліпшують живі істоти шляхом евгеніки, необхідний проект або образ досконалої людини, що є метою цих видів діяльності», – писав Муравйов на початку 30-х рр. [1, С. 202].

Таким чином, прихильністю до генетичної селекції космісти вступали в суперечку із базовим положенням своєї ж етичної концепції про первинну цінність і недоторканність кожного людського життя. До речі, за свідченнями біографів, дружина Ціолковського хворіла на шизоїдну психопатію. Цілком ймовірно, що ця тяжка хвороба передалася синам. Як відомо, двоє з них – Олександр і Ігнатій – страждали на суїцидальні ідеї, які, на жаль, реалізувалися. Навряд чи «батькові космонавтики» могла сподобатись ідея «городнього прополювання» щодо його близьких.

Як відомо, головний постулат евгеніки не витримав випробування часом. Цього і не могло статися, оскільки людська свідомість не досягла усвідомлення об'єктивних критеріїв «корисності» або «шкідливості» людського життя (не йдеться про порушення карного кодексу). Те, як оцінює одна людина іншу, не має нічого спільного із реальним положенням в світі абсолютних понять. Тому неважко уявити, до яких жахливих наслідків можуть привести евгенічні експерименти, які проводяться людьми, не здатними сприймати вищі моральні цінності.

Проте споконвічна мрія про безсмертя, науковий азарт і, нарешті, фінансові заохочення спонукають людство з постійною наполегливістю шукати шляхи покращення своєї біологічної природи. Це стосується насамперед інтенсивних досліджень у галузі клонування. Сучасні генетичні

експерименти мають безпосереднє відношення до питань етико-психологічного характеру, оскільки постає проблема особистих характеристик «штучно створеної» людини, її моральної повноцінності. Адже генетична основа людини – це далеко не те саме, що і психічний світ особистості, який безпосередньо залежить від історичного, соціально-культурного, нарешті, побутово-сімейного факторів. Новітні дані свідчать про те, що генетична інформація у процесі життя людини змінюється незворотно.

Моральнісна сумнівність ідеї клонування викликає все більшу стурбованість з боку громадськості. Адже відомо, що відсоток позитивних результатів клонування дуже незначний. Ми можемо дати раду, що робити, наприклад, із вибракуванням мишей, проте залишається питання: що робити із неповноцінним людським матеріалом, особливо, коли ми маємо справу вже із народженою істотою? Щоправда, вже існує закон про репродуктивні права людини і законопроект про біоетику. Зокрема, згідно з протоколом з біонебезпеки, який було прийнято у січні 2000 року в Монреалі, використання генетично модифікованих вакцин має регулюватися окремими документами у зв'язку із непередбачуваністю наслідків їх застосування. Та, на жаль, усі ці документи носять декларативний характер.

Проте сама проблема створення генетично більш досконалої людини наповнюється сьогодні новим філософським і соціальним змістом. Певне коло вчених, стурбованих карколомним розвитком комп'ютерного інтелекту, вважають, що людина може протидіяти цій досить реальній загрозі, лише штучно поліпшуючи свою природу. Для цього потрібно працювати у напрямі генної інженерії, що дозволить новій генерації людей володіти абсолютно унікальними можливостями.

Проблема штучного створення надлюдини набуває моральнісного загострення, коли йдеться про психологічні фактори сумісного існування «звичайної» і «штучної» людини. Переваги, які матиме нова людина, безперечно, будуть віддаляти її від «звичайних людей» – батьків, рідних, співробітників і т. ін. Цілком можливо, що вона відчує свою перевагу над більшістю людства, стане зневажати менш досконалих і захоче створити своє елітарне суспільство нової раси. Отже, на порядку денному постане розробка нової етики такого коеволюційного суспільства. Важко передбачити, як поведе себе й менш досконала частина людства.

Вже сьогодні ми можемо спостерігати прояви сегрегації. Наприклад, поширюються випадки відмови про надання роботи ВІЛ-інфікованим чи на підставі негативних результатів геномної діагностики і т. ін.

Як бачимо, морально-етичний аспект штучного покращення біологічної

природи людини набагато складніший і відповідальніший за природничонауковий. Адже нова суперістота (якщо вона з'явиться) має принести в суспільство своє світоставлення, отже, і нову «мораль». Буде добре, якщо це будуть любов, співчуття і милосердя. Проте цілком можливо, що у своїх діях вона буде керуватися зневагою до слабких і немічних, словом – «недосконалих» з її точки зору істот. Цілком можливо, що ця «надлюдина» розробить собі «протез етики», де не буде місця людським «слабостям»: жалості, сумнівам, докорам совісті, як це вже траплялося в історії людства. І чи не очікує наших нащадків суспільство, де пануватимуть логіка і вивіреність, практицизм і корисливість? Адже оволодіння тонкими технологіями у техніці та біології потребує не тільки особистої делікатності, а й надзвичайно високого духовного рівня розвитку людства. Людина не може йти до мети безсмертя будь за що і будь-якими шляхами, адже сплата за це може виявитися непомірно великою.

Отже, філософські роздуми К. Ціолковського не втрачають і сьогодні своєї актуальності, спонукаючи до нових дискусій, роздумів про долю людства, моральнісну відповідальність всіх і кожного за прийдешній день.

Література:

1. *Муравьев В.* Всеобщая производительная математика // Русский космизм: Антология философской мысли. – М.: Педагогика-Пресс, 1993. С. 190 – 210.
2. *Сухово-Кобылин А.Ф.* Философия духа или социология (учение Всемира) // Там само. – С. 52 – 63.
3. *Федоров Н.Ф.* Философия общего дела // Сочинения. М.: Мысль. – 1982. – С. 5 – 606.
4. *Циолковский К.Э.* Горе и гений // Очерки о Вселенной. – М.: ПАИМС, 1992. – С. 20-30.
5. *Циолковский К.Э.* Живые существа в космосе // Грезы о Земле и небе. – Тула: Приокское книжное издательство, 1986. – С. 261 – 276.
6. *Циолковский К.Э.* Космическая философия // Грезы о Земле и небе: Антология русского космизма. – С.-Пб: Художественная литература, 1995. – С. 77 – 86.
7. *Циолковский К.Э.* Любовь к самому себе, или истинное себялюбие // Очерки о Вселенной. – М.: ПАИМС, 1992. – С. 64 – 86.
8. *Циолковский К.Э.* Монизм Вселенной // Там само. – С. 142-166.
9. *Циолковский К.Э.* Научная этика // Грезы о Земле и небе. – Тула: Приокское книжное издательство, 1986. – С. 357-378.
10. *Циолковский К.Э.* Неизвестные разумные силы // Там само. – С. 300 – 307.
11. *Циолковский К.Э.* Ум и страсти // Очерки о Вселенной. – М.: ПАИМС, 1999. – С. 87 – 100.
12. *Циолковский К.Э.* Утописты // Циолковский К.Э. Космическая философия. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – С. 34 – 36.
13. *Чижевский А.Л.* Теория космических эр // Грезы о Земле и небе. – Санкт-Петербург, 1995. – 87 – 101.